

Kuzey Nijerya Tarihi ve Hausa Müslümanları¹

Yazan: Mervyn HISKETT

Çeviren: Kadir Özköse*

Giriş

On sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla geçerken, günümüz Kuzey Nijerya bölgesini teşkil eden Hausa'daki devrimci hareketler, bölgenin yakın tarihinde çok büyük etki bırakmışlardır. Bu hareketlerin odak ismi Hausa'da doğan Şehu Osman dan Fodio –Şeyh Osman, İbn Fûdî-dur. Onun önderliğini yaptığı hareket, Hausa'da cihadın benimsenmesine, manevî dinamizmin gerçekleşmesine ve İslâmî uyanışın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Şehu Osman Hausa'da ıslahatçı bir İslâm anlayışını egemen kılmaya, Afrika'nın bu bölgesinde önemli değişikliklere imza atmaya çalışmıştır. Kitabımız onun bu hareketinin tarihi seyrini ve Hausa toplumuna kazandırdıklarını konu alacaktır.

A. İlk Dönem Hausa Tarihi

Hausa halkı kabile zümrelerinden değil Hausa dilini konuşan farklı etnik gruplardan teşekkül eden bir toplumdur. Kuzey istikametindeki Batı Sudan taraflarından göç etmişlerdir. Bu göç M.S. onuncu yüzyılda gerçekleşmiştir. Kano Chronicle gibi bazı kaynaklar farklı tespitlerde bulunmakla birlikte², onların verdikleri bilgilerin kronolojik açıdan tutarsızlığı kanaatindeyiz. Bölgeye gelen Hausa göçmenleri kısa zamanda yerli halkla kaynaşmışlardır. Yerliler pagan ve çatışmacı zümrelerdi. Göçmen nesiller her geçen gün çoğalmakta ve yerlilere egemen hâle gelmekteydiler. Göçmenlerin geldiği dönemlerde savaşçı yerli halk, dağınık yerleşim birimlerinde yaşamaktaydılar. Hepsi ayrı bir klan teşkil etmekte ve merkezî otoriteden yoksun bulunmaktaydılar. Göçmenler ise surlarla çevrili şehirlerde yaşamakta ve yeni site devletler kurmaktaydı. Dolayısıyla çevrenin kontrolünü ellerinde bulundurup yeni toprakların fethine koyulmaktaydılar.

* **Yrd. Doç. Dr.**, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

1 Mervyn Hiskett'in Oxford University Press tarafından New York 1973 tarihli The Sword of Truth (The Life And Times of the Shehu Usman dan Fodio) isimli eserinin 3-14 arasında yer alan Giriş bölümünün çevirisidir. Çeviri yaparken, metnin aslına sadık kalmaya özen gösterdik. Fakat metnin anlam boyutunu değiştirmemek kaydıyla akıcı ve anlaşılır bir üslupla tercümenin yapılmasına da özen gösterdik. (çev.)

2 Palmer, H.R., Sudanese Memoirs, Lagos 1928, c.III.

478/1085 yılından on beşinci yüzyılın ilk yarısına kadar Hausa, kısmen Bornu İslâm devletinin kontrolü altına girdi. Bu da, Bornu Sultanlarından Dauda'nın dönemine (1421-1438) rastlamaktaydı. Bornu Prensi büyük bir ordunun başında Kano şehrini kuşattı. Bornu çıkarlarını sağlayana kadar burada kaldı. Kano Chronicle, bu dönemde yerli halkın, Bornu'ya haraç öder konuma geldiğinden bahsetmektedir. On beşinci yüzyılın sonundan itibaren ise, tüm Hausa bölgeleri Bornu hakimiyeti altına girmeye başladı. O dönemin en önemli tesiri, pek çok İslâmî kavramın Hausa diline geçmesi, Habe Hükümetinde Bornu'lu isimlerin yer alması ve İslâm Hukukunun kimi hükümlerinin benimsenmesi şeklinde belirmektedir.

On altıncı yüzyıla kadar bölge halkları aynı dili konuşan ve homojen bir toplum yapısını çağrıştıran bir görünüm arz etmekteydi. Yüzyılın ilk yıllarından itibaren bölge, Hausa adıyla anılmaya başladı³. Hausalıların söylemlerine göre, belli başlı yedi Hausa devleti bulunmaktadır. Kurulan bu yedi Hausa devletinin isimleri şu şekildedir:

1. Daura,
2. Rano,
3. Katsina,
4. Zazzau,
5. Gobir ve
6. Garun Gabas.
7. Kano.

Samimi diyalogları ve ortak ticari faaliyetleri nedeniyle bu yedi grup bir bütün teşkil etmekteydi. Hausa'da yedi ayrı grup daha bulunmaktaydı. Önceki sıraladığımız yedi Hausa grupları bunları Hausa ırkından saymamaktaydı. Bunlar, önceki Hausa gruplarına göre daha küçük bünyeye sahip bulunmakta ve daha alt halk kitlelerini teşkil etmekteydiler. Bu nedenle de yedi Hausa devleti bunlara küçümseyerek bakmaktaydı. Aşağılamak amacıyla "Gayr-i Meşru Yediler" dedikleri bu gruplar ise şunlardır:

1. Kebbi,
2. Zamfara,
3. Nupe,
4. Gwari,
5. Yauri,
6. Yoruba,
7. Kwararafa.

Büyük Şahranın Songhay devleti, on altıncı yüzyılda sınırlarını Hausa topraklarını da içine alacak şekilde genişletti. Kano, Katsina ve Zaria resmen Songhay'a bağlandı ve onlara vergi verir duruma geldi. Fakat Songhay devletinin hakimiyeti kısa sürdü ve on yedinci yüzyıldan itibaren kendilerine Kwararafa denilen savaşçı Benue halkı Kano'yu da kapsayan, Hausa'nın bir bölümüne egemen oldu. Onlar da zamanla güçlerini kaybedip, kabuklarına çekildi. On sekizinci yüzyıldan itibaren, bağımsız devletler ortaya çıkmaya

3 Skinner, Neil, "The Origin of the Name 'Hausa'", Africa, 1968, c.XXXVIII, s.3.

başladı. Her birisi bağımsız ve farklı Hausa ya da Habe⁴ liderlerinin önyak oldukları güçlerdi. Bunların çoğu ismen Müslümandı. Medreseli ulema ve dindar tüccarlar tarafından bunların Müslümanlıklarına pek itibar edilmezdi. On sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren, harita l'de de gösterildiği gibi, Habe Krallıkları, Jamaari ırmağından Nijer ırmağına kadar uzanan doğu-batı istikametinde, Büyük Sahradan Agades'in güneyindeki Benue ırmağına kadar uzanan kuzey-güney istikametinde yer alan coğrafyada kurulmuş bulunmaktaydı.

Tüm bu siyasî değişimlerin ve etnik gelişmelerin devamı niteliğinde, kendilerini Hausalı addeden bir diğer kitle dikkati çekmektedir. Bunlar Fülânîlerdir. Klasik döneme ait kaynaklara göre, Fülânîler, ortaçağ dönemlerinde Mali Krallığında yaşamaktaydı. 854/1450 gibi erken tarihlerde Mali'den Hausa'ya göç eden Fülânî aşiretleri bulunmaktadır. Kano'da hüküm süren Yakubu Sultanlığı döneminde (1452-1463) bir grup Fülânî kitlesi Kano'yu ziyaret eder. Onların çoğunluğunun Bornu istikametinde göçlerini sürdürdükleri görülmektedir. Bir kısmı ise Hausa'da kalıp oraya yerleşir ve zamanla sayıları artmaya başlar. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru, hatırı sayılır çoğunlukta bir kitle hâline gelirler. Bölgedeki Fülânî nüfusu, genellikle Toronkawa halkı ile büyük baş hayvan yetiştirmekle meşgul göçebe gruplardan oluşmaktaydı.

B. Hausa'da İslâm'ın Yapılanması

İslâm dini, Hausa'da, on dördüncü yüzyıl gibi erken dönemlerde yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde kimi siyasîlere ait isimlerin İslâmî bir niteliğe sahip olması bunun kanıtıdır. Fakat on beşinci yüzyılın solarına doğru, İslâmî kimliğin popüler ve üstün konumundan bahsetmek mümkün değildir. Genel anlamıyla bölgede İslâmî yapılanmanın Kuzey Afrikalı alim Muhammed el-Maghîlî (ö.908/1504) tarafından gerçekleştirildiği ve bölgede gerçekleştirilen İslâmî uygulamalara kendisinin öncülük ettiği bilinmektedir. Daha sonra, Bornulu, Kuzey Afrikalı ve Mısırlı Müslümanların aynı duygularla İslâmî kültürü bölgeye taşıdıklarını görmekteyiz. Sahranın tüm güzergâhlarını kullanan Müslüman tüccarlar, Afrika Sahrası içerisine büyük nüfuza sahip olmuşlardır.

İslâm, 906/1500 yılına kadar, varlığını hissettirmekle beraber, çoğunluğun benimsediği bir din konumunda değildi. Şu bir gerçek ki, bölgede İslâm'ın yayılması Kuzey Afrikalı ve Mısırlı Müslümanların bireysel gayretleri ile gerçekleşmiştir. Bunlar, ya Sudan'dan köle ve altın ticareti yapan tüccarlar veya İslâmî eğitim kurumlarından mezun olan ve İslâm'ın tebliği ile bölgede görevlendirilen entelektüel şahsiyetlerdi. Öyle ki bunlar, Habe Krallıklarına kadar gelip yerleşmişlerdi. Gittikleri yerlerde küçük İslâmî cemaatler teşekkül ettirmektedirler. Yaptıkları irşat ve tebliğ faaliyetleri sonucu, yerli halkın benimsediği putperest anlayışları zamanla değiştirmeye başladılar. İkili iliş-

4 "Habe" kelimesi Fulfulde dilindedir. Fülani olmayan anlamına gelmektedir. Fülâniler tarafından, Hausanın ilk dönem cihad önderlerini ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.

kiler sonucu Müslümanlaştırdıkları önde gelen liderlerin ve şahsiyetlerin Müslümanlığı kabulleri ilk etapta yüzeyseldi. Fakat İslâmî isimleri benimseyenlerin oranı yerli isimleri kullananlardan daha fazla yekun teşkil etmekteydi. Kurban gibi yıllık bazı ibadetler yerine getirilmekte ve cuma namazları ifa edilmekteydi. Siyasî elitlerin İslâm'ı benimsemesi putperest halkları etkilemekteydi. Bu ifadelerimizden, onların İslâm öncesi âdet ve törelerini tamamen bıraktıkları gibi bir anlam çıkarılmamalı. İslâm'ı içtenlikle benimseyen siyasî zümreler, İslâmî yükümlülüklerini ellerinden geldiğince yerine getirmekteydi. Sonuç olarak bölgede hem İslâm kültürünün hem de geleneksel kültürün eş zamanlı olarak varlıklarını sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Eski töre ve inançlarından bir kısmı İslâm anlayışları içerisine karıştığını, kimi İslâmî uygulamalarında geleneksel töre ve âdetlerini sürdürdüklerini ifade edebiliriz.

Hedef kitlelerini genişleten Müslümanlar, yerli halk arasında ihtida hareketlerini hızlandırmaya başladılar. Kano ve Katsina gibi belli başlı Hausa kentlerinde yerel İslâmî eğitim kurumları inşa etmeyi ve buralarda bölge halklarından Müslüman din adamları yetiştirmeyi başardılar. Bu kurumların eğitim düzeyinin artmasına önyak oldukça, okur yazar zümresi hem keyfiyet hem de kemiyet açısından artmaktaydı. Eğitim kurumlarını ve kültür merkezlerini ellerinde tutan Müslümanlar elit bir zümre konumuna gelmeye ve özel bir statü kazanmaya muvaffak oldular. Öğretmen, doktor, subay, din adamı ve maneviyat önderi olarak temayüz etmeye başladılar. Ülkenin okur yazar zümreleri genelde genellikle Müslümanlardan teşekkül etmekteydi. Ülkenin idarî hiyerarşisi kendilerine üst düzeyde saygı duymakta ve her geçen gün kendilerine daha fazla değer vermekteydiler. Kendilerine gösterilen özel muameleden son derece memnuniyet duyan bu entelektüel Müslüman zümreler kendilerine sağlanan imkanları seve seve kabul etmekteydiler. Bir kısım İslâm âlimleri, yerel âdetlerin değişik İslâm anlayışları içerisinde varlığını sürdürmesine karşı çıkmaktaydı. Bu tür eleştiri ve tenkitleri yönelten ulemaya halk, son derece saygı duymakta ama alışkanlıklarından da vazgeçmemekteydiler. Halkın sahih İslâm inancına bürünmesinde Maghilî gibi başarı kateden istisnaî isimler de yok değildi. Onlar yazılarıyla istikbale ışık tutmakta, eserleri fikrî oluşumlara sebebiyet vermekteydi. Fakat genellikle bilge kişilikten ve elit bir yaşamdan hoşlanmaktaydılar. Kaleme aldıkları eserler, Kuzey Afrika, Mısır ve Sahra halkları arasında elden ele dolaşmaktaydı. Arapça olarak kaleme aldıkları bu eserler, yerel bir İslâmî edebiyat teşekkül ettirmekteydi. On yedinci yüzyılın ilk yarısına kadar Hausa, İslâm dünyasının önemli kültür merkezlerinden birisi hâline geldi. Hausa ulemasının bu üretken kimliği, Avrupalıların Rönesans hareketlerine çok benzemektedir. Hausa'da yaşanan bu durumlar, Avrupa'da gerçekleştirilen entelektüel gelişimle aynı döneme rastlamaktadır. Entelektüel zümre küçük bir azınlığı teşkil etmekte ve geniş halk kitleleri üzerindeki fazla etkiye sahip bulunmuyorlardı ama önemli sonuçlar da almıyor değillerdi. Hausa topraklarında İslâm tarihi kaynakları, hadis külliyatı, Arap dil ve edebiyatına ait kaynaklar yaygın bir tarzda bulunmak-

taydı. Arapça eserleri okuyacak kapasiteye sahip bulunmayanlar ise sözlü anlatımlarla bu öğretilerden haberdar olmaktadır. Ortaya çıkan bu gelişmelerle Hausa kültürü İslâmî bir renge bürünmekteydi. Putperest toplumlara etki edilmeye başlandığı on yedinci yüzyıl gibi erken dönemlerde, Müslüman kitlelerce dile getirilen bir takım keşf, keramet ve mitolojik yaklaşımlar benimsenmeye başladı. Konu hakkında hazırlanan bilimsel eserler maalesef son derece azınlıkta kalmaktaydı.

C. Fülânî İslahat Hareketinin Ortaya Çıkışı

İslâm dininin kültürel değişimi zamanla ve uzun soluklu bir şekilde yavaş bir seyir izlemiş ama hissedilir gelişim kaydetmiştir. İslâm düşüncesinin üst düzey tesiri bölgede kendine özgü bir oluşumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. İslâm kültürünün nüfuzu ve ulemanın gayretleri ile bölgeye has bir yapı gerçekleştirildi. Ulemanın gayr-i İslâmî hayat tarzlarına karşı tepkileri gittikçe müsamahasız bir konuma gelmekteydi. Kanu ulemasının putperest yaşam tarzlarından rahatsızlıkları on yedinci yüzyıl gibi erken dönemlere kadar uzanmaktaydı. Göçebe Fülânî toplulukları arasında gerçekleştirilen eğlenceler, töreleri gereğince kabile üyeliğine seçilişte gençlerin müsabakaya tabi tutulmaları ve birlikte yatırımları, geleneksel âdet-töre ve kıyafetlerinin İslâm'la bağdaşıp bağdaşmayacağı konusunda o tarihlerde yaşayan iki İslâm düşünürü arasında ateşli tartışmalar gerçekleşmekteydi⁵. On sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren artarak devam eden İslâmî tepki, gayr-i İslâmî yerel örf ve âdetleri eleştiren, tenkit eden ve yerden yere vuran çok sayıda İslâmî eserlerin ortaya konması yol açtı. İslâmî anlayışın benimsenmesi noktasında ısrarcı davranmaktaydılar. Karşı çıktıkları ve sert tepki gösterdikleri anlayışlar animizm kaynaklı putperest yaklaşımlardı. En çok eleştiriye yol açan âdetlere örnek olarak, putperest âyinlerde putlara kurbanların adanmasını, mabutları şerefine içkilerin akıtılmasını, yiyecek nesnelere helal ve haram oluşuna dikkat edilmeyişi, İslâmî esaslara uymayan evliliklerin yapılması, erkek ve kadın taraflar arasında mirasın İslâm miras hukukuna göre dağıtılmaması gibi uygulamaları sunabiliriz. Takvaları gereğince dindar Müslümanlar müstehcen saydıkları Hausa şarkılarına, tutku hâline gelen Hausa dansları ve geleneksel Hausa müziklerine sık sık karşı çıkmaktaydı. Habe sultanlarını haklarında aşırı övgü dolu söylemlerde bulunulmakta, ateist ve kibirli bir kişiliğe sahip oluşlarıyla, Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed (s.)'in peygamberliğini kabulü öngören tevhit inancını şiddetle reddetmeleri ile suçlamaktaydılar. Örneğin, Osman b. Fûdî'nin şeyhi ve çalışmamız boyunca İslâmî düşünce ve faaliyetlerinden sıkça bahsedeceğimiz Cibril b. Ömer, Müslüman olduklarını söyledikleri hâlde, hâlâ putperest âdet ve alışkanlıklarını sürdüren kitlelere ateş püskürtmekteydi. Özellikle, kadınların tesettür noktasında ihmalkarlığı, İslâmî usullere uygun bir tarzda giyinmemeleri ve peçe takmamalarıydı. Merasim ve törenlerde insanların şehvetlerini artıracak şekilde İslâm'ın ölçülerine aykırı kıyafetlerin giyilmesi, dans ve raksın

5 Arnett, E.J., The Rise of the Sokoto Fulani, Kano 1922, s.18. İnfaku'l-Meysur ve History of Sokoto isimli eserlerin İngilizce çevirileri içerisinde yer almaktadır.

icra edilmesi, onun müsamaha etmediği anlayışlardı. Onun suçladığı bir diğer uygulama ise, kendilerini Müslüman sayan kitlelerin toplum ve fert hayatlarında İslâm âlimlerini örnek almak yerine, yerel otoritelere teslim olmalarıdır. Ona göre ulema fert ve toplum hayatının moral kaynağı, halkların umudu, sorunların hâllerinde fert ve cemiyet hayatında görüşlerine başvurulması gereken psiko-danışmanlardır. İslâmî hayatın yaşanmasında öncülük eden yegane şahsiyetler İslâm âlimleridir⁶.

İslâmî düşünceyle fazla bağdaşmasa bile, Habe Sultanlığında özel hayata müdahâle anlayışı, Fülânî islahatçısı Osman b. Fûdî'nin hareketinde, cemaatinin çizgisinde hatta kendisine muhalif ulemanın söylemlerinde de yer almaktadır.

On beşinci yüzyılda Hausa'ya gelen Fülânî göçmen ailesine mensup bulunan Şehu gençliğinde iyi bir İslâmî eğitimin aldı. Eğitimi tamamladıktan sonra vaaz, sohbet ve konferansları ile dikkat çeken isim oldu. Eğitimi ve araştırmacı kimliğine sahip genç bir bilim adamı idi. İslahat faaliyetleri sürecinde siyasî zümrelerin engellemesi ile karşılaşmış hedefine ulaşamayınca, çareyi silahlı mücadelede gördü. Tüm Hausa genelinde Fülânî cihadı adıyla bilinen tepkisel mücadelesini sürdürdü. Bundan sonraki hayatını direnişçi bir isim olarak geçirdi. Çalışmamızın daha sonraki safhalarında cihadın seyri hakkında detaylı bilgi verilecektir. Dolayısıyla bir burada, bölgenin günümüze kadar uzanan yakın tarihî gelişimini sunmak istiyoruz. Zira, Hausa'nın yakın tarihî geçmişi ile Şehu'nun hayatı arasında önemli bağlantılar bulunmaktadır.

D. Sokoto Hilafeti

On dokuzuncu yüzyılda Hausa'da ortaya çıkan ve üzerinde özellikle durulması gereken Osman dan Fodio Hareketi, Maradi, Daura Zango gibi hakimiyetlerini sürdüren Habe Krallıklarından çoğunu ortadan kaldırmıştır. Şehu, fethettiği ve kontrolünü ele geçirdiği Hausa eyaletlerinin idaresine, Habe valileri yerine kendi emirlerini atamaktaydı. Şehu'nun ikinci oğlu ve kendisinden sonraki halifesi Muhammed Bello, elde ettiği askerî ve siyasî zaferler sonucu Sokoto şehrini kurdu. Yeni kurulan ve etrafı surlarla çevrili olan bu şehir, Fülânî devletinin başkentî konumuna geldi.

Fülânîler hemen hemen bütün Hausa topraklarında egemen hâle geldiler. (Bkz. Dördüncü harita) Devletin siyasî nüfuzu batıda Nijer ırmağı ve Gurma, güneyde Benue ırmağı gibi oldukça uzak alanlara kadar yayılmaktaydı. Bütün gayretlerine ve düzenledikleri ağır askerlere rağmen Bornu'yu kontrol altına alamadılar. Fakat Adamawa şehri gibi uzak güney bölgelerine kadar yayılma imkanı buldular. Hakimiyetlerini koruyabilmek için sınır boyalarında inşa ettikleri ve etrafı kalın surlarla çevrili ribat teşkilatı, aynı zamanda, birer İslâmî kültür merkezi konumundaydı. Ribat teşkilatında verilen eğitimlerle, örnek bir İslâm toplumu vücuda getirmenin ve asr-ı saadeti

6 Bivar ve Hiskett, Mervyn, "The Arabic Literature of Nigeria to 1804: A Provisional Account", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1962, c.XXV, s.1.

yeniden canlandırmanın çabası güdülmekteydi. Sağlam ve dayanıklı surlarla çevrili bulunan Sokoto topraklarındaki ribatlar, son derece emin ve güvenilir ikamet merkezleriydi. Sokoto Halifeliğinin batıdaki toprakları Nijer ırmağı ile son bulmaktaydı. Zira daha ileri bölgelere kadar uzanacak güçlü orduları bulunmamaktaydı. Sokoto'nun bağımsızlığını kazanıp zaferlerini perçinleştirdiği dönemde bile Kebbi halkı muhalefet ve tepkilerini ortaya koymaktaydı. Ülkeden kovulan fakat tamamen ortadan kaldırılamayan, hatta intikam hisleri ile dolu bulunan Habeliler, kuzeyden sürekli saldırıda bulunmaktaydı. Fülânîler, edindikleri askerî üstünlükler ile kendi halklarının güvenliğini sağlamaya çalışmaktaydı. Bölgeyi kontrol altında tutan Fülânî güçleri, sınırdan giriş çıkışları sıkı bir şekilde denetlemekteydi. Sadece ulema ve ruesa rahat giriş çıkış yapabilmekteydi. Fülânî devleti sınırları içerisinde yer alan şehirler hem siyasî hem kültürel bakımdan Fülânîlerin nüfuzu altında idi. Çok amaçlı inşa edilen ribat teşkilatları hemen hemen şehirlerin çoğunda bulunmaktaydı. Merkezden son derece uzak bölgelerde teşkilatlar yarım özerk konumda bulunmaktaydı. Fülânîlerin egemenliklerini tam sağlayamadıkları uzak bölgelerde yaşayan çoğu pagan zümreler kendilerine özgü yaşam tarzlarını her hangi bir engellemeye maruz kalamadan sürdürebilmekteydi. İslâm kültürü bu uzak bölgelere henüz sirayet etmemekte, dolayısıyla çok fazla etkili olamamaktaydı. Bu uzak bölgeler, siyasî açıdan Sokoto Hilafetinin bir parçası olamadığı gibi, İslâm uygarlığının da bir uzantısı değildi.

Başlangıçta Fülânî Hareket önderleri saygın ve itibar gören kişilikleri ile güçlü birer devlet adamı konumundaydı. Onların döneminde hem devlet teşkilatı hem de toplumsal yapı genel olarak şer'î şerife bağlı durumdaydı. Halkla ilişkiler bakımından Habe rejimlerine oranla daha tutarlı ve yakın bir profil izlemekteydiler. Fakat sonraki dönemlerde devletin bütünlüğünü korumak oldukça zorlaştı, kabileler arası rekabet kızıştı ve yayılmacı bir politika izlenmeye başladı. Ülkenin bütünlüğünü zayıflatmaya yönelik akımlar ise gittikçe güçlenmekteydi. Bütün bunlara rağmen Fülânî devlet adamları soğukkanlılıklarını korumakta, bu zorlukların üstesinden gelmeye, devletin bekasını sağlamaya gayret göstermekteydiler. Bu durum yeni fethedilen güney bölgelerde daha fazla kendini hissettirmekte ve daha tehlikeli gelişmelerin önü alınmaktaydı.

Doğu, batı ve kuzey sınırları sabit olup daima kontrol altında tutulmakla birlikte, Sokoto'nun güney sınırı tam belirlenmiş değildi, fetih hareketleri ile devletin genişleme süreci güney istikametinde devam etmekteydi. Benue ırmağı boyunca uzanan bölge ormanlık bir alandı. Bölgede meskun putperest kabileler dağınık bir yerleşim alanına sahipti. Dolayısıyla her an için tehlikenin gelmesi muhtemel bir durumdu. Güneydeki bölgeler, Sokoto Hanedanlığı için yeni eyaletler kurmaya, siyasî otoritelerini genişletmeye elverişli, köle ticaretinin yapılmasına son derece müsait bir coğrafyaydı. Bölgenin bu konumundan en fazla yararlanan şahsiyet Sokoto Devleti'nin ikinci halifesi Ebubekir Atik'in oğlu Ömer Nagwamatse'dir. Kendisi enerjik kişiliği ile ele geçen imkanları değerlendirmeye çalışmaktaydı. O zamana kadar fethedilemeyen Sokoto'nun güney istikametindeki pagan bölgelerini ele geçirmiş ve

bölgede kendi egemenliğini ilan etmiştir. 1859 yılında kurduğu Kontagora Emirliği genelde Sokoto'ya bağımlı, özelde özerk bir süreç takip etti. Dolayısıyla merkezi otoriteden tamamen bağımsız konumda bulunmamaktaydı. Nupe'li müttefikleri ile birlikte sürekli, güney Zaria ve Gwariland'a saldırı ve akın düzenlemekte, buraları talan etmekteydi. Müslüman veya pagan kim olursa olsun onları gelişi güzel köle edinmekteydi. Sokoto, Ömer Nagwamatse'yi dizginleyememekte ve yanlış gidişatını engelleyememekteydi. Onların bu aşırılıkları Hilafet merkezine felaketler getirmekte, gelişmeler takip altına alnamaz hâle gelmekteydi.

E. İngilizlerin Hausa'yı İşgali

Gelişen süreç içerisinde Hausa, İngiliz, Fransız ve daha sonra Alman güçlerinin sömürge alanı hâline gelmeye başladı. Sömürge güçlerinin herbiri Batı Afrika'da koloni oluşturma çabasına girişmekteydi. Senegal'in güneyinden Niher ırmağına kadarki havzanın Fransa tarafından sömürgeleştirilmesi ve Fransızların yayılcı politikası İngilizleri tedirgin etmekteydi. Siyasî nüfuzları ve ekonomik beklentileri açısından kaygıya kapılan İngilizler, ellerini çabuk tutup kuzey bölgeleri kendi kontrol ve sömürgeleri altına almaya çalıştılar. Ortaya çıkan gelişmeler sonucunda İngilizler bölgede siyasî ve askerî temsilcilikler kurmaya başladı. Bölgenin sömürge valisi ve askerî komandanı Frederick Lugard gibi İngiliz sömürge valileri Sokoto toprakları üzerinde askerî üsler kurmaktaydı. Avrupalı istilacı güçler uygulamaları ile göçebe kitleleri bölgeyi terke zorlamaktaydı.

Batı Afrika'yı sömürgeleştirme çabasında değişik etkenlerin söz konusu olduğunu görmekteyiz. Bu noktada özellikle, misyonerlik girişimlerinden bahsetmek gerekmektedir. Protestan ruhuna sahip olan misyonerler, İslâm'ın Hristiyanlık karşısında kazandığı tarihî zaferleri hazmedememekte ve Müslümanlardan intikamını alma hırsına bürünmekteydiler. İncili mutluluğun adresi olarak telakki etmekte, halkların İncil'e iman edip benimsemesinden son derece huzur duymakta, hatta bir o kadar da sabırsız olmaktaydılar. Kendilerince yegane çabaları, Sudan Müslümanlarının medenileştirmesini ve modernleştirmesini sağlamaktı. Bu duygularla yola koyulan ilk misyonerler 1857 yılında, Niger'in alt bölgeleri, Kontagora ve Nupe'yi içine alan sahada bir misyonerlik teşkilatı kurdular. Ateşli genç misyoner grupları idealist müsamahasız ve anlayışsız bir kişiliğe sahipti. Kuzey istikametlerini hedef edinin 1854 yılına kadar özellikle Kano'ya ulaşmaya çalıştılar. Bu girişimlerini 1900 yılına kadar devam ettirdiler. Malam adı verilen ulemayı tahkir etmeye, karalamaya ve küçük düşürmeye çalıştılar. Ulemanın otoritesini sarsıp itibar kazanmak arzusundaydılar. Dillerine dolağıkları ve karalama kampanyası başlattıkları en önemli malam şahsiyet Şehu idi⁷. Çok sayıda pagan şahsiyet ve zümrelerin Hristiyanlaşmasında

7 Miller, W.R.S., *Reflections of a Pioneer*, London 1936, s.5. Hausa dilinde kullanılan 'Malam' kelimesi, İslâmî eğitim öğretim kurumlarında kendini yetiştirmiş İslâm âlimlerini ifade etmektedir. Hausa dilinde kullanılan bu kelime İngilizce'deki Mr. terimi ile de eş anlamlı olmaktadır.

sağlanan başarı ve muvaffakiyet Müslümanlar arasında pek görülememekteydi. Köle ticaretini inanılmaz bir boyuta getirdiler. Fülânî idarecilerin zulüm ve adaletsizlik yaptıklarını abartılı bir şekilde yaymaya çalıştılar. Fülânî yöneticilerin Hausa halkını kötü duruma düşürdükleri, ortaçağın karanlığına mahkum ettiklerini ve ahlâkî çöküntü içerisinde bıraktıklarını hep dillendirdiler. Yaklaşımlarında kısmen haklılık payı bulunsa da, misyonerlerin İslâm'a yönelik ön yargıları ve hazımsızlıkları ayan beyan ortadaydı. İngiltere'de yalan yanlış propagandaya başlayan misyonerler, İngiliz siyasî ve askerî güçlerini Fülânî devletine karşı teyakkuza geçmeye ve saldırı düzenlemeye ikna etmekteydi.

Önyargılı yaklaşımları ve tek taraflı anlatımlarıyla tanınır hâle gelen ve daha sonra Lord Lugard diye anılan Frederick Lugard'ın haçlı ruhuyla hareket ettiğinde şüphemiz yok. Tek hedefi Sokoto Halifeliğine son vermektir. Bu özelliğinden dolayı olsa gerek ki, Sokoto Halifeliği, onun, Nupe ve Kontagora halkları arasında faaliyet yapmasına müsaade etmemiştir. Halife, Lugard'ın bu girişimlerini, ilk etapta, pek ciddiye almadı. Bir müddet sonra onun faaliyetlerini engellemeye çalıştı. O, kendisine yönelik tepkileri umursamazlıktan geldi. İşte bu dönemde gerginliği tırmandıran, işgale gerekçe addedilen olumsuz bir olay gerçekleşti. Halifenin korumalarından biri Lugard'ın bir adamı öldürdü⁸. Bu tür olayları dallandırarak anlatan Lugard, kendini haklı göstermeye çalıştı. 1903 yılında düzenlediği bir dizi işgal seferi ile hem Kano Emirini hem de Sokoto Halifesini mağlup etti. Hausa toprakları üzerinde İngiltere Kolonisini kurdu. Böylece, Şehu ve ekibi tarafından kurulan Sokoto Halifeliği yaklaşık yüz yıl sonra yıkılmış oldu.

Yeni yönetim, Fülânî rejimine son verdi. İngiliz valisi ve sömürge güçlerinin kontrolü sağlamaları ile İngiltere bölgeye kolaylıkla nüfuz eder hâle geldi. Aslında, sömürgeciliğin pek çok hedefi ve beklentisi bulunmaktaydı. Bunları şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Bölgede kendi siyasî güçlerini ikame etmek,
2. İyi bir istihbarat teşkilatı kurmak,
3. Yeni ideoloji ve yaşam tarzlarını bölge halklarına empoze etmek
4. İslâmî statüyü tamamen ortadan kaldırmak.
5. Gerici ve yobaz olarak yaftalanan ulema ve yaşlı neslin İslâm toplumlarını geri bıraktıkları ve bu yüzden batılı hayat tarzına alışamadıkları anlayışını yaymak.

6. Genç nesli batılı değerlere aşina kılmak.

7. Yeni neslin önceki kuşaklarla bağlantısını koparmak.

Bütün bu girişimlere rağmen, Şehu'nun hatırası ve temsil ettiği değerler henüz hafızalardan tamamen silinmiş de değildi. Onun fikirleri ve benimse-

8 Dillerden düşmeyen bu olayda öldürülen şahsiyet Captain Moloney'dir. Onun ölümüne sebep olan Halifenin koruması ise Magaji Dan Yamusa'dır. Konu hakkında bkz. Johnston, H.A.S., *The Fulani Empire of Sokoto*, London 1967, s.243. Dan Yamusa, aslında aynı zamanda Zaria Hükümetinde de resmi görevli bir şahsiyetti. Zaria ise doğrudan Sokoto'ya bağlı bulunmaktaydı. Muffert ise bu olay hakkında çelişkili ve farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Bkz. Muffert, D.J.M., *Concerning Brave Captains*, London 1964.

diği İslâm düşüncesi, Hausa ve Bornu olarak bilinen Nijerya'nın Kuzey bölgesinde yaşayan Müslüman halkların arasında hâlen canlılığını ve tazeliğini korumaktadır. Hausa ıslahat hareketinin izleri Hausa toplumunda, Őimdi de devam etmektedir. Kısaca, ıslahat hareketinin kültürel, siyasal ve moral değerler bağlamında tesiri hâlen varlığını sürdürmektedir.